

TAMÁSKA MÁTÉ

A Hangya boltok világa 1898–1948

egy kiállítás kísérőszövege⁶³

A Hangya Termelő- Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet egyike volt azoknak a nagy nemzeti vállalatoknak, amelyek alapítása a 19. század klasszikus kapitalista korszakára nyúlik vissza, s amelyek az akkoriban indult sok száz vállalkozás közül végül fennmaradtak, majd piacvezetői szerepbe kerültek. Ilyenek voltak a gépgyártásban a Weiss-Manfréd Művek vagy a Ganz gyár, a vegyiparban a Richter, a textilágazatban a Goldberger, az élelmiszeriparban a Dreher vagy a Törley. Ha ezekkel vetjük össze, rögtön feltűnhet a Hangya különutas története is. Amazok jellemzően családi vállalkozásként jöttek létre, jelentős technológiai újdonságoknak köszönhetően sikerüket, majd részvénytársasági formában sikerült piaci szerepüket növelni. A Hangya mögött nem volt kiemelkedő technológiai tudás, s bár gróf Károlyi Sándor magánvagyonának köszönhetően rendelkezett "családi háttérrel", de már a névválasztásból is látszik, hogy ennek jelentősége másodlagos volt. Ugyancsak feltűnő különbség, hogy a Hangya fogyasztási szövetkezetként alakult, alapvetően (kis)kereskedelmi érdekeltséggel. A kiskereskedelmi jellegének köszönhetően vált igazán ismertté, hiszen boltba, üzletbe (majdnem) mindenki járt. De a leglényegesebb különbség a klasszikus nagyvállalatokhoz képest a térben elfoglalt helyében mutatkozott. A kapitalista nagyipar Budapesten koncentráldott vagy ide tartott. Klientúrája is ide, illetve a felsőbb polgári osztályokhoz kötődött. A Hangya ellenben kezdettől fogva országos hálózatban gondolkodott, tagjai, vásárlói, részben tőkései is, a vidéki parasztság közép- és felső rétegeiből kerültek ki.

A kereskedelmi tér, ahol a Hangya megjelent, korántsem volt üres. A 19. század második felében rohamos gyorsasággal nyíltak a falusi vegyesboltok, melyek éppúgy, mint később a Hangya, a paraszti kultúra városiasodásá-

⁶³ A kiállítást a hasonló munkacímű, NKA A2032/N1313 számú pályázat támogatta.

nak voltak jelei. Ha a Hangya üzleteket ebben a mezőnyben helyezzük el, megint csak érdekes sajátosságokra bukkanhatunk. A kiskereskedelem a századfordulón alapvetően családi léptékekben működött. Még a nagyobb városok utcáinak cégfeliratait vizsgálva is feltűnő a családnevek sokasága, falun pedig a boltos személye maga volt az üzlet. Ebbe a tarka kínálatba lépett be a "Hangya", és tette a falusi kiskereskedelmet professzionális ügymenetté. A Hangya innen nézve a mai kereskedelmi láncok előfutára.

A Hangya szerepének sokféleségét tovább bonyolította, hogy az első világháború alatt létrejött Hangya Ipar Rt. révén a termelésbe is közvetlenül bekapcsolódott, jobbjára úgy, hogy részesedéseket vásárolt meglévő üzemekben. A Hangya Ipar Rt.-nek tehát már cégformája is más volt, mint a hasonló nevű fogyasztási szövetkezeté. A nagy mezőgazdasági üzemek, paprikamal-mok, cukorgyárak első ránézésre éles ellentétben állnak a szövetkezeti eszmének a kis egzisztenciákra épülő szemléletmódjával.

A Hangya iparvállalati arculata végképp zavarba ejtheti az embert, ha a szövetkezetet pusztán a kisegzisztenciák együttműködésként képzelem el. De minek tekintünk hát a Hangyát? Piaci érdekeknek alárendelt vállalatnak-e vagy a szociális gondolat egy sajátos formájának? A kérdés annál is érdekes, Hangya körül erős ideológiai tábor keletkezett. A Hangya magáról azt hirdette (az eredményeket látva talán nem alaptalanul), hogy a helyi értelmiség, papok, jegyzők, tanítók vezetésével sikeresen képes integrálni a falusi lakosságot élet-erős közösségekbe. Innen közelítve a Hangya egy erősen értékorientált, konzervatív, keresztény-nemzeti szervezet volt, az 1920 után kialakuló rendszer ideológiai támasza, de legalábbis holdudvara. Az is tény, hogy az 1940-es években Wünscher Frigyes vezetésével a Hangya az országos településpoliti-ka részévé vált. Más kérdés, hogy a Hangya e téren nem volt egyedül, és általában jellemező volt a korra, hogy a nagyvállalatokat az állam támogatta, illetve kontrollálta.

De mindenekelőtt a Hangya egy jelenség volt, a magyar falukép meghatározó színfoltja. A 20. század első felének falvait nem lehet a Hangya boltok nélkül elképzelni. Ezt az emlékezeti szálat kiemelve az alábbiakban a Magyarország Felfedezése Alapítvány rendezésében, az Apor Vilmos Katolikus Főiskolán megrendezett kiállítás (2024. feb. 8. – március 15) tablószövegei segítségével mutatom be a Hangya boltok világát. Tehát nem a vállalat egészét, hanem annak látható, a mindennapi falusi térben megjelenő arcát. Az

eredeti tablókön átlagosan 4-5 kép szerepel, itt helyhiány miatt csak illusztrációként tudok egy-egy képet megmutatni. A forrásanyag nagy része a Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményéből származik, amit képeslapok valamint a vállalat által kiadott Hangya naptárak képanyaga egészített ki. A képanyagot végül hallgatói grafikák tették teljessé.

Bevezető tablók

A 20. század első felének falusi levelezőlapjain a templom, az iskola és a községháza mellett gyakran feltűnik egy bolt is, a Hangya szövetkezet helyi üzlete. Alig van olyan nagyobb falu Magyarországon, ahol 1945 előtt ne működött volna egy Hangya bolt. S bár a kommunista diktatúra pontot tett történetére, de még évtizedek múltán is előkerült beszélgetésekben, mint a megfizethető minőség példája. Dicsérni persze csak csöndben, baráti körben lehetett. Mert a hivatalos történetírás a Hangyát besorolta a Horthy féle "ellenforradalmi reakció" kellei közé. Antiszemita kilengéseit a vállalat egész működésével azonosította, a papok és jegyzők munkáját pedig a szegényparasztság kizsákmányolásként ábrázolta.

A Hangya Magyarország történetének egyik legnagyobb vállalkozása volt, szinte ország az országban. Egyes becslések szerint a teljes nevén a Hangya (teljes nevén a Magyar Gazdaszövetség "Hangya" Termelő, Értékesítési és Fogyasztási Szövetkezete), illetve társvállalata, a Hangya Ipari Rt. az 1940-es években négyemillió embert ért el. 2000-3000 üzletével még ma is a legnagyobb bolthálózatok közé tartozna. De a Hangya nem csak boltokat üzemeltetett. A háztartási cikket részben maga állította elő, 7000-8000 embert foglalkoztatva. Emellett működtetett szállodákat, vendéglőket, sőt kórházat is, illetve részt vett a szociális bérlakás építkezésekben.

Mai szóhasználatl élve a Hangya 1898-ban "garázs vállalkozásként" jött létre, egy szerény budapesti irodával, néhány fős személyzettel, a kiváló közgazdász Balogh Elemér vezetésével. A gyors sikerhez persze gróf Károlyi Sándor alapító anyagi felelősségvállalása és politikai befolyása is kellett. A Hangya modell lényege a központi irányítás, árueosztás és a helyi boltok kooperációja volt. Ebből adódik építészetének kettőssége is. Míg a fővárosban a Nagykörút lezárásában többemeletes áruraktár és irodaház épült, addig a falu-

si kisboltok gyakran egy-egy parasztház utcai szobájában nyíltak meg. Az elsősre ellentmondásos kép volt a Hangya voltaképpen lényege: gazdasági egységbe szervezni, és ily módon esélyt teremteni a piaci viszonyok között máskülönbén elvesző falusi vállalkozások számára.

A budapesti központ

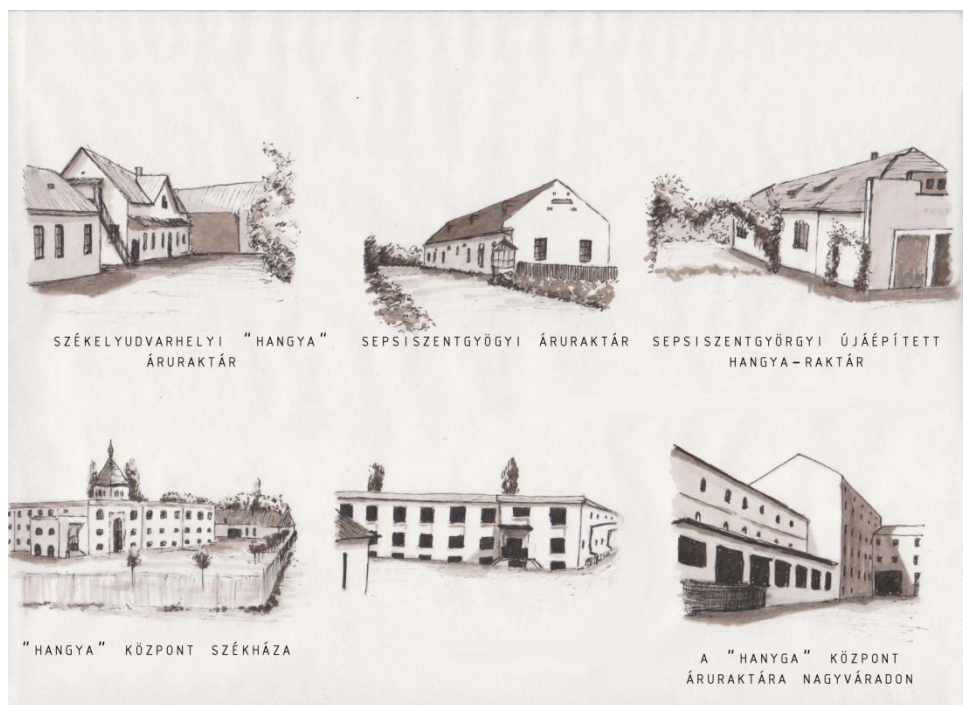
1. kép. Hangya Sarok a Nagykörúton, 1930-ban.

Forrás: Fortepan 25690, Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

A Hangya szövetkezet központja Dél-Pesten volt, ahol a Központi Vásárcsarnok, a Közraktárak és a Ferencvárosi pályaudvar és kikötő körül már a 19. század végén kialakult a főváros éléskamrája. Az élelmiszergyárak és malmok sorához csatlakozott az 1900-as évek elején a három épületből álló "Hangya-sarok" is. A tulajdonképpeni sarokház szépen betagozódott a kialakuló körút építészeti világába. A Közraktár utcai tömbök azonban merészebb kialakításúak, különösen a Györgyi Dénes féle ház 1920-ból. Györgyi eredeti-

leg Kós Károly köréhez tartozott, de ezen az épületén már inkább érvényesültek a háború utáni technokrata világrend értékei. Az expresszív, erőt sugárzó homlokzat szigorúságát azonban még oldják a kecses, a letűnt szecesszió világát megidéző díszek.

Áruraktárak

2. kép. Áruraktárak Erdélyben, lent a nagyenyedi központ,
Holicze Fanni tájépítész ballgató rajza

A falusi bolthálózat versenylőnyét elsősorban a közös, nagybani beszerzéseknek köszönhette. A Hangya raktárak nagybani elosztó helyek voltak, ahonnan a falusi boltos relatív olcsó, de jó minőségű árut szerezhetett be. A raktárak helyének kiválasztásában a település vasúti megközelíthetősége kulcsfontosságú volt, így esett a választás Balassagyarmatra, Salgótarjánra, Nagyszombatra, Tornaaljára, Sátoraljaújhelyre, Nagyváradra és Nagyenyedre.

Feltűnő, hogy Nagyváradon kívül jellemzően középvárosokról van szó. A Hangya ugyanis nem tudott és nem is akart konkurálni a meglévő nagy logisztikai és élelmiszeripari vállalatokkal, sokkal inkább komplementer módon a piaci réseket igyekezett kihasználni. Nem mellékes az sem, hogy bár lakosság-számukban közép- és kisvárosokról beszélhetünk, de igen sokszor jelentős szellemi tőkével. A szövetkezetek szervezési munkáját ugyanis jórészt a kollégiumokból, papneveldekből kikerülő falusi klérus vállalta.

Kisboltok

3. kép. Sinfalva szövetkezeti üzlete.

Forrás: (Erdélyi) Hangya Naptár 1924.⁶⁴

Falusi kisboltot nem kellett építeni. Elég volt az utcai szobán egy bejáratot nyitni és kihelyezni a cégtáblát. A Hangya boltos állandó vevőkörét a fogyasztási szövetkezet tagjai adták, akik maguk befektetők és vásárlók is vol-

⁶⁴ Az erdélyi gyűjtést a Klebelsberg Kuno 2023 ösztöndíj támogatta.

tak egyben. Az üzlet profitjából a tagok vásárlásaikhoz mérten részesültek, amit jellemzően a boltban költhettek el. A Hangya boltokban jó száz évvel ezelőtt tehát már létezett a „törzskártya” intézménye. Az üzletek árukészlete a központi raktárakból érkezett, főként a háztartás mindennapi kellékei a világításhoz szükséges olaj, gyertya, papíráru, írószer, kalendárium, ruhák, szappan és egyéb tisztálkodó szerek, illetve mezőgazdasági szerszámok képezték a kínálat magját, de keresettek voltak az úgynevezett "gyarmatáruk" is, mint a tea vagy a kávé.

Italmérés

A Hangya kapcsán külön kell szólni a borárusításról. Az italmérési jog eredendően feudális kiváltság volt, amit a modern korban az állam, mint szabályozó örökölt meg. A falusi boltok legnagyobb problémája is az italmérés körül halmozódott. A falvak erkölcsi és gazdasági problémáiért a 20. század fordulójának közirói a hitelbe, uzsorakamatra fogyasztott alkoholt tették meg fő felelőssé. A Hangya boltokban ezért nem volt hitel, de az alkoholárusításról már csak gazdasági ésszerűségből sem mondhattak le. Az egyházi vezetőség szövetkezeteket a sajtó gyakran gúnyolta, amiért úgymond a pap itatja a híveit. A Hangya üzletekben azonban részeg embert (legalábbis hivatalosan) nem szolgáltak ki, az erős töményitalok helyett pedig saját boraikat hozták pozícióba. A két nagy Hangya pincészetben Budafokon és Nagyenyeden még ma is megvannak a régi, emblémás tölgyfahordók.

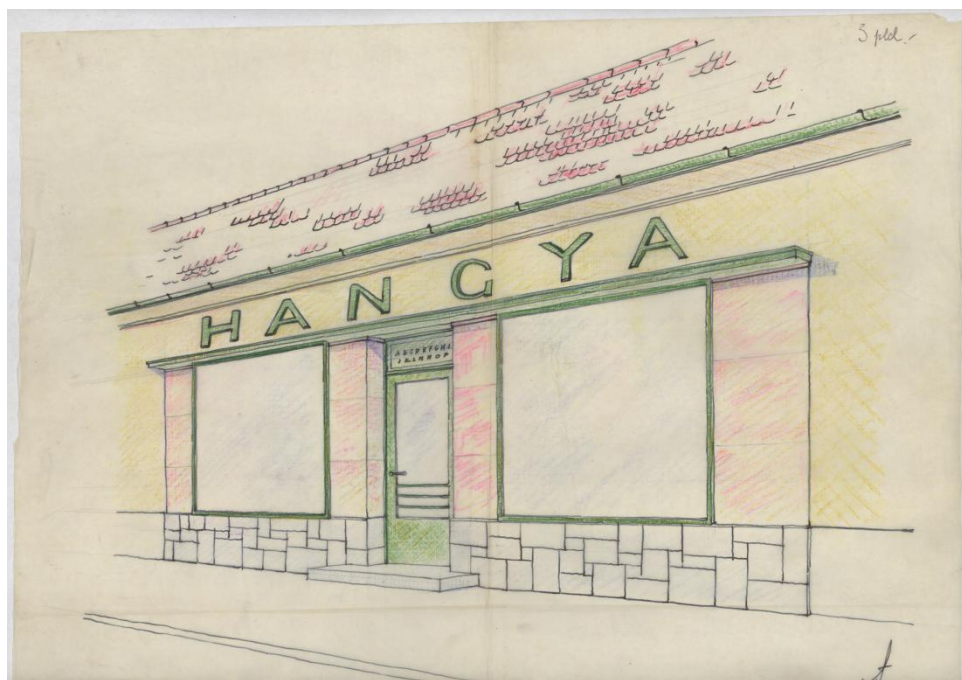
Népházak

4. kép. Ákosfalva népház terve Torockai Wigand Edétől,
Vas Attila kolozsvári építész hallgató rajza

Idővel a Hangya üzletek bevétele lehetővé tette a komolyabb építkezéseket is, amihez azonban a Hangya maga is szövetkezett, jellemzően a helyi gazdakörrel, hitelszövetkezettel, tejszövetkezettel, egyházakkal. Ilyen "szövetkezetek szövetkezéseként", a Székely Akció keretében, jelentős állami támogatással kiegészülve épülhettek fel az 1900-as évek elején a Torockai Wigand Ede tervezte népházak. Torockai magas fedélszékkal, erkélyekkel, "szakállszárító" esővédő tetőkkel megmozgatott épületei, noha papíron a népi építészetből ihletődtek, valójában messze kiemelkedtek környezetükből. Az építető gazdaközösségek nem feltétlenül rajongtak a bonyolult, és ezért költséges megoldásokért. Így aztán gyakran előfordult, hogy saját maguk fogadtak egy helyi építőmestert, aki aztán a városban ellesett eklektikus paloták földszintes mását hozta el a faluba.

Modern üzletek

5. kép. Hangya típusbolt. Forrás: HU MNL OL Z 1385 B III 0013 0422 2

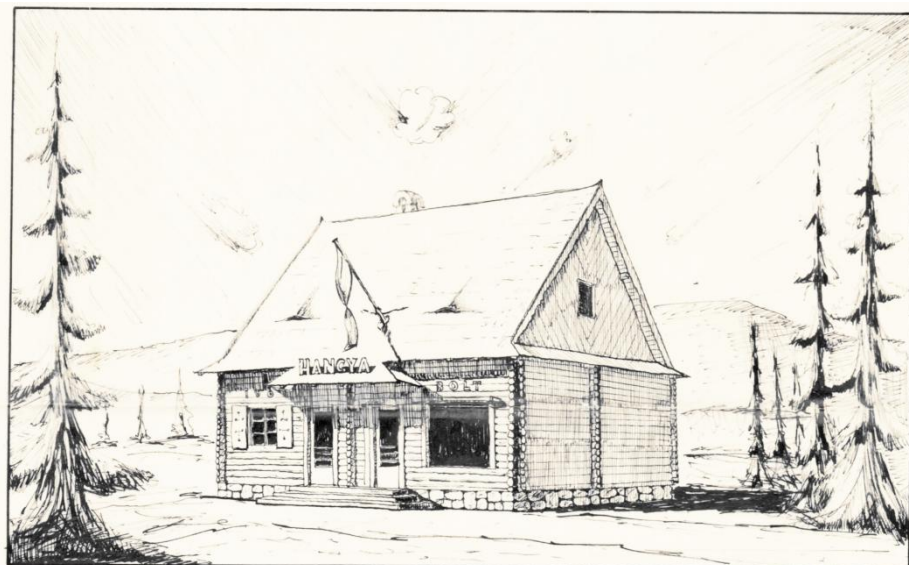
1918-ban megnyílt a kétezredik Hangya üzlet Zircen. Trianon a bolthálózat majd felét elvette, ehhez képest kell értékelni, hogy a harmincas években az új határokon belül megint csak kétezres nagyságrendről beszélhetünk. Az üzletek számbeli gyarapodása mellett a harmincas évek második felében a Hangya üzletek arculati modernizációjára is sor került. Egységes kirakatszekrények, feliratok, polcok és kiszolgáló pultok készültek, a személyzet számára eladói tanfolyamokat szerveztek. Az addig tarka, a "földből kinőtt" falusi Hangya boltok egyre inkább hasonlítottak egy modern nagyvállalat láncszemeihez. A Hangya bolt a maga üvegezett kirakatával, letisztult funkcionalista formavilágával a városokban ekkoriban születő fogyasztói társadalom üzenetét vitte vidékre.

6. kép. A marosvásárhelyi Hanga palota, Galács Gergely tájépítész hallgató rajza

A harmincas-negyvenes évektől a Hanga egyre inkább építtetővé is vált. A Fejér megyei Tordason szövetkezeti mintafalut alapítanak, Budafokon Hanga sorházakat avatnak. A Hanga itt már nem egyszerűen gazdasági vállalkozás volt, nem egyszerűen egy bolt, hanem a falu megújítója. A mintafalu tervezői népies, tájba illeszkedő formákban gondolkodtak. Igaz, az első fázisban még tömbházakat szerettek volna felhúzni, talán olyasmi modern stílusban, mint azt a városi építkezéseken tették, Debrecenben vagy Szombathelyen. Az 1940-es Bécsi döntés után visszakerült Észak-Erdélyben a Hanga megint más arcát mutatta. A marosvásárhelyi Hanga-palota finoman historizáló homlokzata igyekezett figyelembe venni a város gazdag történeti múltját.

Kárpátalja

7. kép. Típusterv Kárpátaljára.

Magyar Nemzeti Levéltár. OL Z 1385 B III 0013 0436

A tordasi mintafalu, az erdélyi részek visszatagozódása a Hangya kötelékeibe viszonylag kis léptékű feladat volt ahhoz képest, amit a Hangya 1939 után Kárpátalján tervezett. A régi Magyarország, majd a fiatal Csehszlovákia leg-szegényebb régiójaként Kárpátalján egymást érték a modernizációs kísérletek. Ezek sorát zárta a Hangya programja. Itt a hagyományos bolthálózat mellett üdülőket, szállodákat, ásványvizes palackozókat terveztek felépíteni. Nem tudjuk, hogy a háború szorításában megvalósult-e ebből bármi is. Mindenesetre a boronafalu hegyi üzletek a Tordason is alkalmazott népies stílus elveit követték, de azoktól el is tértek, hiszen a hegyvidéki táj szelleméhez, anyaghasználatához igazodtak.

A Hangya felszámolása

A kiállítás nem foglalkozik külön az 1945 utáni fejleményekkel, de zárásként érdemes néhány szóban erre is kitérni. 1945-ben szinte minden áruraktár

üresen állt, háromszáz üzlet megsemmisült vagy berendezését széthordták, tönkretették. Még folytak a harcok, amikor a fővárosban az Országos Szövetkezeti Tanács 1945 március 27-én tárgyalta a szövetkezetek jövőjét. Érthető módon a középparasztságot képviselő kisgazda párt volt az, amely leginkább támogatta a szövetkezeti rendszer további működését, különös tekintettel a vidéki szövetkezetekre. A szociáldemokraták és a kommunisták ezzel szemben elsősorban a városi munkások ellátását tartották fontosnak.

Közben megindult a Hangya elleni mozgósítás. Számos faluban lefoglalták a vagyontárgyakat, az üzleteket kisajátították. Wünscher Frigyes Hangya igazgatót letartóztatták és népbíróóság elé állították, mint a német érdekek "felelőtlen kiszolgálóját". Eleinte komoly tiltakozásokra került még sor, így például Budapest utcáin feltűntek a "*Hitűnket, Hazánkat, Hangyánkat nem hagyjuk!*" kiáltványok. 1947-ben elfogadtak egy új, a koalíciós szempontokat figyelembe vevő kerettörvényt. Ezt akkor a Magyar Kommunista Párt is támogatta, amely azonban más pártokkal ellentétben ezt már egy szovjet típusú mezőgazdasághoz vezető út első állomásának tekintette. Moszkva parancsára hamarosan a gyors és erőszakos kollektivizálás mellett döntöttek. A korabeli megfogalmazás szerint a "demokratizálási folyamatban" sorra kizárták a korábbi vezetőket. Második lépcsőként 1948/49-ben a helyi szövetkezeteket, benne a teljes Hangya vagyonnal beolvasztották a szocialista típusú szövetkezetekbe.

Felhasznált irodalom

- A „Hangya” Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja Első 25 éve.* A „Hangya” saját kiadása, nyomtatott a Hangya Házinyomdában, Budapest, 1923.
- Aporháza telepes község. *Tér és Forma Tér és forma*, 1939, 12. 1. (Arcanum)
- BALOGH ELEMÉR: *Önellátás túlélés: a párbuzamos társadalom kezdetei a Hangya Szövetkezetben.* Budapest: Kárpátia Stúdió, 2023.
- FEHÉR GYÖRGY: *A származás kötelező: gróf Károlyi Sándor, 1831-1906.* Budapest: Gondolat, 2019.
- Gazdálkodás* folyóirat tematikus száma, 2013, 57. 3.

- GULYÁS GERGELY – SZEREMLEY BÉLA: *A Magyar Gazdaszövetség Hangya fogyasztási, értékesítő és termelő szövetkezete 120 éve*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 2018.
- HAJDÚ ZOLTÁN Egy sajátos településfejlesztési kísérlet a II. világháború alatt. (Tordas: A szövetkezeti mintafalu Magyarországon). *Településföldrajzi tanulmányok* = Settlement geography studies, 2012, 5, 3-4, 3-15.
- Hangya. *A Magyar Élet képes könyve*, 1928. (Arcanum)
- Hangya nyugdíjintézeti bérház Debrecenben. *Tér és Forma*, 1939, 12. 4. (Arcanum)
- HÁMORI PÉTER: Tordas, a „szövetkezeti” mintafalu. *Honismeret* 2016, 44, 1, 70-76.
- HUNYADI ATTILA: *Cooperativele minorităţii maghiare în România interbelică. / A magyar kisebbség szövetkezetei a két világháború közötti Romániában*. Cluj, Argonaut, 2010.
- HUNYADI, ATTILA: Az agrártermelés értékesítési láncai Magyarországon és Erdélyben 1945 előtt. *Gazdálkodás* 2013, 57, 3, 224 – 238.
- HUNYADI ATTILA: Ürmösi József, a magyar „Hangya-szövetkezeti mozgalom” kortársa, igazgatója és krónikása Erdélyben 1898 és 1948 között. In: Benkő Levente – Demeter László (szerk.): *Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére*. Sepsiszentgyörgy – Barót, 2019, 253-272.
- HUNYADI ATTILA: Adoption/adaptation of universal principles and mutual influences of organizational models among ethno-nationally biased cooperative networks inside inter-war Romania. *Belvedere Meridionale*, 2023, 35, 1, 52-76.
- IDEA OSAMO: Központ és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. *Agrártörténeti Szemle* 32, 1-4, 207-214.
- PÁSZKA IMRE: A modellkövetéstől a modellalkotásig: A közép-európai harmadikutasság történeti áttekintése. *Létiünk*, 1993, 2-3, 166-190.
- SÁRI ZSOLT: A Hangya szövetkezet mintafaluja Tordas. *Ház és ember* 18, 2005, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei, szerk. Cseri Miklós és Füzes Endre, 261-273.
- SÁRKÖZI ZOLTÁN: *Hangya termelő- értékesítő és fogyasztási szövetkezet 1891-1950* (MNL fondleírás)

- SIMON ISTVÁN: *A „Hangya” Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet felszabadulás utáni története 1945-49.* Budapest: Szöv. Kut. Int., 1976.
- SOMLAI JÓZSEF et al. (szerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában.* Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2007.
- WÜNSCHER FRIGYES: *Tordas: A Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu.* Budapest, Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkiadó., 1943.